

KAI JUOKAS TIKRAS, BET NETIKRA TIKROVĖ

Diskurso juoko ideologizavimas TV ir radijo eteryje 1960–2010 metais

Loreta Vaicekauskienė

Prisipažinsiu iš karto: šis tyrimas atsirado kaip šalutinis *lietuvių kalbos* tyrimų produktas, todėl į ypatingą ekspertizę nepretenduoja. O ir juokinga nebus. Kalbėsiu apie situacijas, kai žmonės kalbėdami(esi) ar klausydami nusijuokia (angliškai rašomoje teorinėje literatūroje tai vadinama *laughter-talk*). Tyrimui pasirinkta sakinė žiniasklaida, nes joje pasitaikantys tokie kaip juokas paralingvistiniai komunikacijos elementai gali būti interpretuojami kaip viešosios erdvės ir kalbos autentiškumo rodiklis. Kita vertus, šios temos lietuviškų tyrimų iki šiol nebuvo, taigi bus nauja ir tikrai nors kiek įdomu. Parodysiu, kaip sovietmečiu juokas buvo naudojamas laimingo gyvenimo ir viešosios erdvės iliuzijai kurti, kaip jis charakterizavo iš tiesų autentišką Atgimimo metų žiniasklaidą, kol galiausiai tapo privalomu pramoginės, žiūrovą linksminančios viešosios erdvės elementu.

Bet pirmiausia šiek tiek konteksto. Prieš trejetą metų nusprendėme patikrinti teoretikų keliamas hipotezes apie TV ir radijuje vykstančius kalbos demokratėjimo procesus. Teigiama, kad populiariosios kultūros ideologija, komerciniai transliuotojai, nauji žiniasklaidos žanrai ir dalyviai padarė viešąją kalbą variantiškesnę, neformalesnę, kalbos standartas ėmė keistis¹. Lietuviškos viešosios kalbos raida dėl sovietų okupacijos, be abejonės, turi specifinių bruožų. Taigi kitimams laike palyginti buvo sukurtas diachroninio tyrimo instrumentas – Lietuvos sakytinės žiniasklaidos tekstynas (toliau – LSŽT)². Jį sudaro maždaug 63 val. nuo septinto dešimtmečio transliuotų dokumentinių TV ir radijo laidų išrašų. LSŽT reprezentuoja tris žanrines grupes: informacines, publicistines (žurnalus, dokumentiką, apybraižas) ir pokalbių laidas; 140-yje į jį įtrauktų laidų dalyvauja per 1000 kalbėtojų. Išrašytas (iš viso beveik 360 000 žodžių) tekstas laiko žymomis susietas su vaizdu ir garsu ir sukoduotas, pažymint tam tikrus kalbos

bruožus, kad būtų galima atlikti automatinę jų paiešką. Šitaip greta kalbos struktūros, stiliaus, įvairių diskurso ypatybių, buvo sukoduoti ir juoko atvejai – visi audičiškai fiksuojami juokimosi faktai – kvatojimas, krizenimas, prunkštelėjimai ir pan.³

Būtent tiriant juoko kodus paaiškėjo, kad mūsų darbinė hipotezė buvo pernelyg šabloniška. Manėme, kad sovietmečiu kalbėjimo(si) juoko nebus, nes viešojoje erdvėje nebuvo spontaniškumo, bet bus daug dabartiniu laikotarpiu. Iš tiesų, lietuviškoje televizijoje ir radijuje laikui bėgant juoko ėmė daugėti ir daugiausia skamba šiandien, bet tai ne viskas. Skirtingų istorinių etapų juoko analizė atvedė prie gana aiškios išvados: natūraliam spontaniškam kalbėjimui būdingas juokas viešojoje erdvėje gali būti (ir būna) *naudojamas ideologiniais tikslais*, perkeliant jį iš natūralaus pokalbio ir įdedant į sumontuotos laidos kontekstą.

LSŽT buvo sąlygiškai suskirstytas į sovietmečio (1960–1987), pereinamąjį (1988–1992) ir dabartinį (1993–2011) laikotarpius. Pereinamasis išskirtas tam, kad būtų galima pastudijuoti kaitos procesą, pažiūrėti, kaip atgimstant Lietuvos valstybei ir pačioje žiniasklaidoje vykstant lemiamoms permainoms, buvo pereita prie naujų žiniasklaidos ir kalbėjimo formų. Neįtikėtina, bet žiūrint iš platesnės perspektyvos, paaiškėjo, kad iš šių trijų laikotarpių *tik pereinamuoju ryškiausias* būtent tikros, nesurepetuotos, nemanipuliuojamos viešosios erdvės juokas, gimstantis iš viešųjų kalbėtojų sąveikos ir čia pat kuriamo turinio. Toliau straipsnyje šį argumentą iliustruosiu kelių daugiausia juoko atvejų turinčių LSŽT laidų pavyzdžiais, tik pirma norėčiau pristatyti, kas apie juoko socialines, komunikacines reikšmes ir jų sąmoningą panaudojimą rašoma teorinėje literatūroje. Juoko funkcijos, pasirodo, yra ganėtinai išplėtotos, tai ne koks kumelio juokas.

¹ Allan Bell, „Broadcast news as a language standard“, in: *International Journal of the Sociology of Language*, 1983, Nr. 40, p. 29–42; Brigita Busch, „Reflecting social heteroglossia and accommodating diverse audiences – a challenge to the media“, in: Aleksandra Galasinska and Michał Krzyżanowski (eds.), *Discourse and Transformation in Central and Eastern Europe*, Basingstoke: Palgrave, 2009, p. 43–59; Tore Kristiansen and Nikolas Coupland, „SLICE: Critical perspectives on language (de)standardization“, in: Tore Kristiansen and Nikolas Coupland

(eds.), *Standard Languages and Language Standards in a Changing Europe*, Oslo: Novus Press, 2011, p. 11–35.

² LSŽT parengtas iš projekto „Lietuvių kalba: idealai, ideologijos ir tapatybės lūžiai“ lėšų (vykdė Lietuvių kalbos institutas, finansavo Lietuvos mokslo taryba).

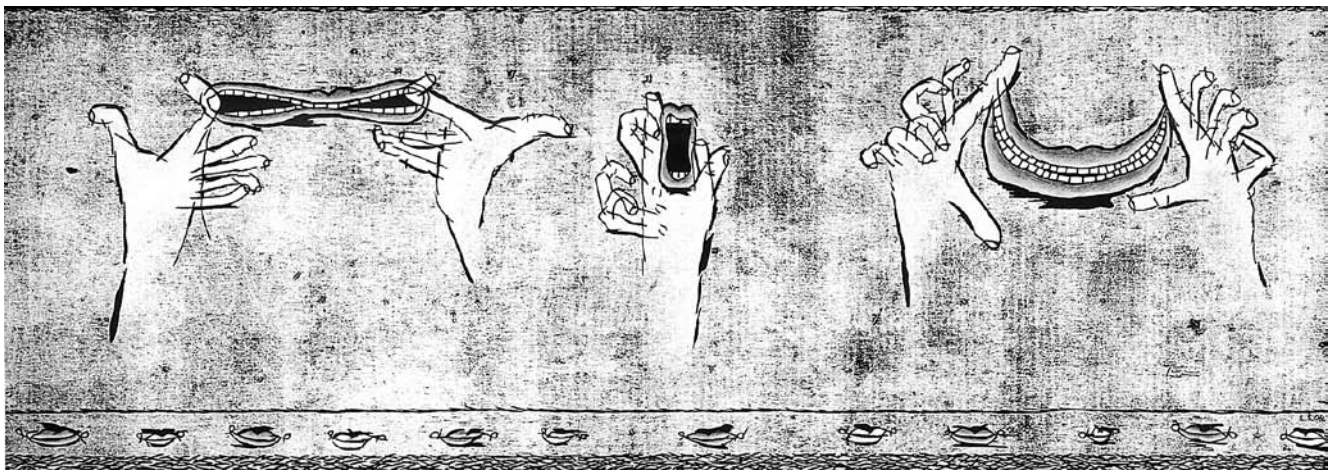
³ Daugiau apie LSŽT žr. Laima Nevinskaitė, „Retrospektyvus Lietuvos sakytinės žiniasklaidos tekstynas: rengimo metodologija ir patirtis“, in: *Taikomoji kalbotyra*, 2013 (2), in: <http://www.taikomojikalbotyra.lt>.

JUOKAS – GYVŲ SANTYKIŲ, AUTENTIŠKOS NUOTAIKOS IR SIEKIAMO ĮVAIZDŽIO RODIKLIS

Dar kartą priminsiu – šiame straipsnyje kalbu ne apie humorą, ne apie kognityvinius juoko aspektus (kas kam juokinga, kas nejuokinga), bet apie juoką kaip *socialinės interakcijos*, žmonių bendravimui būdingą bruožą, priklausantį, paprastai sakant, nuo to, kas kur su kuo ir apie ką kalba(si).

Neabejotinai prototipinė komunikacinė situacija, kuri neįsivaizduojama be juoko, yra neformalūs draugų, pažįstamųjų pokalbiai. Pokalbio dalyviai juokauja, pašėpia vieni kitus (pavyzdžiui, gerbiamas Redaktorius itin mėgsta pašėpinti šio teksto Autorę, o pastarajai atsikir-

sijęs ne vien su smagiais išgyvenimais. Ne ką rečiau pasitaiko atveju, kai juokiasi pats kalbėtojas, nes yra sutrikęs ar nervinasi, ypač jei pasakoja apie nemalonius dalykus (tokios situacijos vadinamos terminu *trouble-talk*)⁶. Sutrikimo juokas taip pat kategorizuoja diskursą, tik ne kaip nuotaikingą ir žaidžiantį, bet kaip *švelninantį trikdančią situaciją, mažinantį įtampą* ir leidžiantį kalbėtojui išlaikyti orios, „atsparios bėdai“ asmenybės įvaizdį. Dar viena panaši juoko funkcija būdinga neviešiams nepažįstamųjų pokalbiams, kur nebe kalbėtojas, o klausytojas, norėdamas prakalbinti pašnekovą naudoja juoką kaip *diskurso žymiklį*, artimą palaikymo žodžiams *aha, taip, gerai* ir pan. Juoku jis rodo dėmesį pašnekovui, mažina įtampą, kuria *natūraliesnio pokalbio nuotaiką*⁷.

Laisvydė Šalčiūtė. Burnos. 2006. Drobė, akrilas, medžio raižinys

tus tuo pačiu, garsiausiai juokiasi Redaktoriaus žmona), leidžiasi į spontaniškus žaidimus su kalba, jiems būdingas daugiabalsis, improvizuojantis kalbėjimas, teksto kūrimas kartu. Juokas čia yra bendros *kalbinės kūrybos ir smagaus žaidimo rezultatas*⁴. Įdomu, kad draugiškiems pokalbiams beveik nebūdingas struktūruotas humoras (pavyzdžiui, specialiai pasiruošti anekdotai auditorijai pralinksinti). Tai laikoma veikiau rimtesnio žanro bruožu, siejamu su vyriškos tapatybės raiška⁵.

Taip pat pastebėta, kad kalbėjimo(si) juokas yra su-

Formalizuotuose, hierarchiškuose (pavyzdžiui, darbo aplinkos) kontekstuose juoku gali būti sustiprinamas puolimas, rodoma viršenybė. Priešingai nei draugų pokalbiuose, kur juokiamasi kartu, viršenybės juokas lydi pašaipą ir būna nukreiptas į pašnekovą⁸. Jeigu erzina-masis atsako tuo pačiu ir taip pat ima juoktis, jis paverčia interakciją žaidimu ir pasirodo kaip stipri asmenybė⁹. Pastebėta, kad juokavimas ir juokas dažnai tarnauja kaip diskurso *strategija konfliktui mažinti*, grupės *tarpusavio ryšiams, kolegiskumui stiprinti*¹⁰. Vadinasi,

⁴ Alan Partington, *The Linguistics of Laughter: A Corpus-Assisted Study of Laughter Talk*, London, New York: Routledge, 2006, p. 68; Jennifer Coates, „Talk in a play frame: More on laughter and intimacy“, in: *Journal of Pragmatics*, 2007, Nr. 39, p. 29–49; Nancy D. Bell, „Responses to failed humor“, in: *Journal of Pragmatics*, 2009, Nr. 41, p. 1825–1836; 1835.

⁵ Jennifer Coates, *op. cit.*, p. 30–31.

⁶ Gail Jefferson, „On the organization of laughter in talk about troubles“, in: J. Maxwell Atkinson and John Heritage (eds.), *Structures of Social Action*, Cambridge: Cambridge University Press, 1984, p. 347–369; Steve LaGreca, Marty Laforest, Ahmed Alioua, Diane Vincent, „Laughter as Interaction Strategy: Discursive and Phonetic Aspects“, in: Jennifer Arnold et al. (eds.), *Sociolinguistic Variation. Data, Theo-*

ry, and Analysis, Leland Stanford Junior University, 1996, p. 313–332; 314–321; Robert R. Provine, *Laughter: A Scientific Investigation*, New York: Viking, 2000; Phillip Glenn, *Laughter in Interaction*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003, p. 23.

⁷ Steve LaGreca et al., *op. cit.*, p. 314–321, 330.

⁸ Phillip Glenn, *op. cit.*, p. 112–121.

⁹ Diana Boxer and Florencia Cortés-Conde, „From bonding to biting: conversational joking and identity display“, in: *Journal of Pragmatics*, 1997, Nr. 27, p. 275–294; Neal R. Norrick and Alica Spitz, „Humor as a resource for mitigating conflict in interaction“, in: *Journal of Pragmatics*, 2008, Nr. 40, p. 1661–1686; 1682.

¹⁰ Janet Holmes, „Politeness, power and provocation: how humor functions in the work place“, in: *Discourse Studies*, 2000, Nr. 2 (2),

priklausomai nuo aplinkybių, juoko suteikiama *galios rodymo* funkcija gali būti pakeičiama *lygiavertės pašnekovų santykio kūrimo, puolimo švelninimo* funkcija.

Taigi matome, kad pagrindinė socialinė juoko funkcija yra skatinti interaktyvumą, įtvirtinti draugišką, autentišką bendravimo toną, šiltą santykį tarp pašnekovų, mažinti įtampą. Galios diskursuose, kur juokas tarnauja puolimui sustiprinti, kaip atsvara gali būti atsakoma lygiavertė santykį kuriančiu juoku. Juokas leidžia kurti draugiškos, stiprios asmenybės įvaizdį.

Šiame straipsnyje pristatomam tyrimui svarbu tai, kad minėtos pragmatinės juoko funkcijos gali būti *sąmoningai ir strategiškai perkeliamos* į formalius komunikacinius kontekstus, kur draugiškumas, autentiškumas yra ne duotybė, o siekiama vertybė. Tai būdinga viešoms, monologiškoms diskurso erdvėms (pavyzdžiui, (spaudos) konferencijoms, diskusijoms). Juokavimas čia veikia kaip *strategija pakeisti diskurso tipą į interaktyvesnį, mažiau sukaustytą*, padeda sutelkti klausytojų dėmesį, kuria *patrauklaus ir artimo pranešėjo įvaizdį*¹¹. Pavyzdžiui, Baltųjų rūmų spaudos konferencijų tekstyno tyrimas parodė, kad juokas *žymi perėjimą nuo vadinamojo transakcinio* (rimtos informacijos perdavimo) *diskurso į interakcinį* (pokalbį su klausytojais). Spėjama, kad tai vyksta arba dėl užsimezgu natūraliai komunikacijai kylančio noro žaisti, varžytis retoriniais gebėjimais, arba taip švelninamas žurnalistų puolimas, bet – kad ir kaip būtų – visada *sukuriamas geresnė, neformalesnė nuotaika*¹².

Taigi – turėdami galvoje natūralias ir specialiai panaudojamas juoko funkcijas – eikime prie lietuviškų TV ir radijo laidų ir patikrinkime mūsų viešojoje erdvėje transliuojamo juoko ir tikrovės tikrumą. Straipsnio pradžioje pateiktą išvadą, kad sovietmečiu juokas būvęs naudojamas autentiškos viešosios erdvės ir laimingo gyvenimo iliuzijai kurti, kad Atgimimo metų eteryje matyti patys autentiškiausi žmonių santykiai ir nerezisuotas viešas turinys ir kad šiandien juokas yra tapęs pramogaujančios viešosios erdvės scenarijaus dalimi, argumentuosiu trijų LSŽT reprezentuojamų laikotarpių (sovietmečio, pereinamojo ir dabartinio) „linksmiausių“ laidų analize bendrame laikotarpio kontekste. Be abejonės, daugiausia juoko atvejų turinčios laidos nėra tipiški eterio „vidurkio“ reprezentantai, bet būtent jos

pažymi konkretų laikotarpį, akivaizdžiai atskirdamos vieną istorinį etapą nuo kito¹³.

JUOKAS SOVIETMEČIO ETERYJE: GERAI SUPLANUOTO MONTAŽO DALIS

LSŽT iš sovietmečio medžiagos juoko gausa išsiskiria TV laida „Alum lijo“ (1969), vidutiniškai čia juokiamasi dažniau nei kartą per minutę. Laidą galima priskirti vadinamųjų dokumentinių apybraižų žanrui, leidžiančiam nukrypti nuo dokumentuojamos tikrovės šio kio tokio vaizdingumo ar išmonės vardan¹⁴.

Iš pirmųjų kadru – užsklandos su kaimo vaizdais, giedančio gaidžio balso ir aranžuotos liaudies muzikos fone – galima patikslinti žanro rėmus: vyksta etnografinis spektaklis. Žiūrovui pateikiamos pokalbių nuotrupos pramaišiu su įvairios veiklos scenomis muzikos fone. Visais lygmenimis išlaikomas vientisas stilius, primenantis valstybinio dainų ir šokių ansamblio „Lietuva“ pasirodymą, kuriame dalyvauja vyrai ir moterys, šeimininkai ir kaimynai, aludariai ir jų svečiai, švenčiamos jaunos poros sutuoktuvės, skamba užstalės dainos. Iš pirmo žvilgsnio, atrodo, siekiama meniškai dokumentuoti su naminiu alumi susijusius kaimiečių papročius ir kasdienybę.

Pavyzdžiui, laidos herojai sėdi prie šventinio stalo ir choru juokiasi iš šeimininkės įterptos kupiškėniško anekdoto eilutės: „viso buvo, tik prašymo nebuvo“ (suprask, „taip ir neišgėriau/nepavalgiau, nes šeimininkai neragino“). Akivaizdus šioks toks performansas kamerai. Parodomųjų intarpų esama ir monologiniuose naratyvuose apie juokingus kaimo nutikimus ar ritualizuotus aludarių pokštus (gaidžio pešimą, „pivorius“ lupimą šaukštais), juos taip pat lydi juokas. Kita dalis laidoje skambančio juoko atvejų yra iškirpti iš pusiau autentiško pokalbio ir rodomi be konteksto – tiesiog į kadra įmontuojant besijuokiančių žmonių vaizdą. Matyti, kad laidos herojai nuoširdžiai mėgavosi ir noriai atliko savo vaidmenį – jų juokas, panašu, atlieka pažįstamųjų pokalbiams būdingą geros nuotaikos, žaidimo kūrimo funkciją. Galiausiai spektaklis įreminamas dar vienu įmontuotu autentiško juoko epizodu: matome kvatojančius senokus, viešumai nebūdingo, neįprastai ilgo užkrečiamo juoko protrūkis tęsiasi ekrane slenkant

p. 159–185; Janet Holmes, „Sharing a laugh: pragmatic aspects of humor and gender in the workplace“, in: *Journal of Pragmatics*, 2006, Nr. 38, p. 26–50; Neal R. Norrick and Alica Spitz, *op. cit.*, p. 1661–1686.

¹¹ Gertrud Reershemius, „Research cultures and the pragmatic functions of humor in academic research presentations: A corpus-assisted analysis“, in: *Journal of Pragmatics*, 2012, Nr. 44, p. 863–875.

¹² Neal R. Norrick, *Conversational Narrative: Storytelling in Everyday Talk*, Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2000, p. 195; Alan Partington, *op. cit.*, p. 65–81; taip pat plg. lietuviškų pokalbių laidų tyrimą: Giedrius Tamaševičius, *Žiniasklaidos lyderių sociolingvistinė kompetencija visuomenės transformacijų kontekste*, Dak-

taro disertacija, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2012, p. 65.

¹³ Daugiau apie juoko atvejų skaičiaus kitimą ir jo funkcijų apžvalgą žr. Skaistė Aleksandravičiūtė, Loreta Vaicekauskienė, „Juokai juokais, bet šiandien juokiamės daugiau ir kitaip: juokas kaip TV ir radijo diskurso bruožas 1960–2010 metais“, in: *Darbai ir dienos*, 2012, Nr. 58, p. 283–295.

¹⁴ *Red. past.*: Redakcija žino Autorę žinant apie šios formos neteiktinumą (*Kalbos patarimai*, kn. 2: *Sintaksė: 1. Linksmųjų vartojimas*, Vilnius, 2003, p. 124), tačiau čia leidžia sau (taip, mes tai galime sau leisti) kaip analogiją pritaikyti kalbos įstatymų Leidėjo numatytą išimtį, kai *vardan* leidžiamas žegnojantis arba giedant Lietuvos himną.

laidos pabaigos titrams ir, aidėjęs apie dvidešimt sekundžių, baigiasi drauge su laida.

Be abejonės, tikslingai panaudoti juoką karpant daugiau ar mažiau autentišką diskursą buvo režisūrinis sumanymas ir vienareikšmiškai jį interpretuoti turbūt nebūtų teisinga. Vis dėlto bendras tyrimo kontekstas perša mintį, kad šią laidą galima priskirti vienam iš sovietinio tikrovės režisavimo tipų, kai autentiškos emocijos panaudojamos į liaudies tradicijas atsirėmusio laimingo gyvenimo ideologijai skleisti.

Gal ir atsitiktinumas, tačiau mūsų LSŽT, išskyrus ką tik aptartą apybraižą „Alum lijo“, juoko iš esmės ima rasti tik apie aštunto dešimtmečio vidurį. Juoko atvejų skaičiumi dar išsiskiria sunkiai nusakomo žanro (panašaus į dokumentinio filmo ir apybraižos mišinį) TV laida „Ar tiki?“ (1976); juokas čia nuskamba vidutiniškai kas dvi minutes. Laida skirta demaskuoti religijai kaip atgyvenai, pateikiant susipratusių žmonių – tarmiškai kalbančių kaimiečių, spėtinai skirtingo išsilavinimo miestiečių – nuomonę. Matyti, kad iš kalbėtojų buvo imami atskiri interviu, o laidoje pramaišiu pateiktos jų svarstymų duotais klausimais ištraukos.

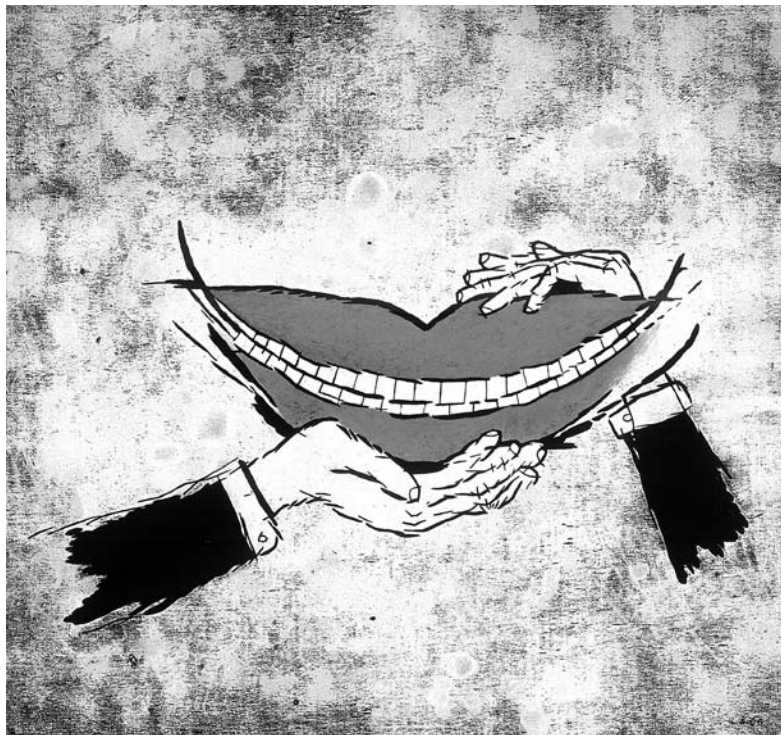
Laida yra pasakotojo balso už kadro, vaizdo intarpų, užsklandų su užrašytais klausimais ir grupelės namuose filmuotų kalbėtojų monologų (atsakymų į klausimus) montažas. Juokas čia yra autentiškas, balsingas ir lydi pasakymus, kurie demaskuoja „klerikalus“ („nieko nėra, jokių dievų, tik reikia tylėt, niekam nebaladot“), pašiepia gąsdinimą pekla („in kū čia panašu“), pateikia įrodymų, kad tikėjimo tiesos yra neįtikėtinos ir todėl anekdotiškai juokingos. Plg.:

*Kalbėtojas: Dievui reikėj Kristus padaryt, tai jis galėj xxx kam jam vienas, jis galėj daug pridaryt Kristų, jis gi galingas, visa tvėrė. Pana švenčiausion, reiškia, nekaltoji mergelė nekaltoji mergelė, o ko gi nekaltoji, jei ji vaiką pasidarė, reiškia, tai nekaltoji mergelė. [Juokiasi balsu]. Tikras juokas, bet anekdotai tikri iš šito tikėjimo.¹⁵

Dalis juoko atvejų nuskamba kalbėtojui kalbant ir visais atvejais juokas įklijuojamas pačioje pasisakymo pabaigoje, prieš einant prie kitos montažo dalies – kito kalbėtojo ar klausimo. Baigti visus pasisakymus juo-

¹⁵ Sakytinis tekstas pateikiamas išrašytas pažodžiui; kad būtų lengviau skaityti, naudojama šiek tiek skyrybos ženklų. xxx reiškia neatpažįstamą žodį ar frazę.

ku – akivaizdus režisūrinis sprendimas. Sunku patikrinti, bet vietomis iš skambesio ir intensyvumo atrodo, kad įklijuotas juokas nebūtinai priklauso ką tik kalbėjusiam asmeniui. Be abejonės, bendroji juoko funkcija šioje laidoje yra ideologinė – išjuokti religinius prietarus. Juokas į viešąją erdvę sąmoningai įtraukiamas

Laisvydė Šalčiūtė. Laisvė. 2006. Drobė, akrilas, medžio raižinys

kaip satyrinių, tikėjimo paradoksus ir absurdiškumą įrodinėjančių performansų dalis.

Pakarpyto sovietmečio juoko pavyzdys būtų ir TV žurnalas „Studentai studentai“ (1975), vaizduojantis draugišką komjaunimo sekretoriaus dainininko Vytauto Babravičiaus asmenybės ir veiklos svarstymą, herojų komjaunuolių, komunistų partijos, Universiteto rektorato atstovų diskusiją. Fone skamba Babravičiaus dainos, rodomi sportuojantys ir fabrikus lankantys aktyvistai. Juokas šioje laidoje keletą kartų pasigirsta sumontuotos diskusijos ištraukose, kaip reakcija į „drausius“ komjaunuolių pasisakymus, prieštaravimą vyresniesiems „draugams“. Iš esmės jis galėtų būti laikomas autentiško pusiau viešo diskurso dalimi, jei pamirštume, kam yra skirtas.

Teisybės dėlei reikia pasakyti, kad ne visas sovietmečio eterio juokas buvo specialiai montuojamas ar režisuojamas. Esama tikrai autentiškų pokalbių, kur pašnekovas juokiasi, nes yra sutrikęs, taip pat tokių, kur pritariamu juoku stengiamasi palaikyti pokalbį, dar šiek tiek su humoru, sąmoju susijusių juoko atvejų. Beje, šmaikštauti, atrodo, geriausiai sekasi įsitvirtinu-

siems, pripažįstamiems kalbėtojams, pavyzdžiui, Ope-ros ir baleto teatro vadovui Virgilijui Noreikai („Tele-vizijos forumas“, 1977). Kai humoras galbūt pernelyg pavojingai priartėja prie iš anksto nesankcionuotos sa-tyros, juoku į ją neatsakoma (*Quod licet lovi, non licet bovi?*). Plg. atvejį, kai kolegai rimtai atsiskaitinėjant už meninių karinių pajėgų panaudojimą, Noreika įterpia repliką, atskleidžiančią scenografijos komizmą:

*Noreika: „Anoje Kareninoje“, prisiminkim, kai publika žiūri, tai mato carinės kariuomenės orkestrą xxx, o scenoj yra mūsų tarybinės armijos, vadinasi, karinis orkestras. [Juokiasi kalbėdamas]

Noreika čia juokiasi pats vienas, pašnekovai jo nepa-laiko. Vis dėlto sovietmečiu tokio kaip paskutinių pa-minėtų atvejų juoko pokalbių laidose fiksuota mažai; tipiška sovietmečio laida buvo be juoko. Veikiausiai ne be ideologinių priežasčių daugiausia juoko aptinkame būtent vienkartinuose, specialiai rengtuose publicisti-niuose žurnaluose ir apybraižose. Ir tai buvo ne juokas drauge, ne viešoje erdvėje kartu su pašnekovu kuria-mas juokas (normalaus dialogo kaip ir nėra), bet daž-niau juokas iš kažko (komiškos situacijos, kalbėjimo objekto), kaip toks veikia primenantis apie sovietme-čio socialinių praktikų dvilypumą, parodomąjį imituo-jamos viešosios erdvės pobūdį¹⁶.

JUOKAS KEIČIANTIS VIEŠAJAI ERDVEI: AUTENTIŠKUMO (AT)GIMIMAS

Palyginti su sovietmečiu, 1988 m. sąlygiškai (vals-tybės Atgimimo, besikeičiančio viešojo kalbėjimo ir ži-niasklaidos žanrų raidos prasme) pradedamu LSŽT pereinamuoju laikotarpiu juoko ima tolygiai daugėti. Kartu matyti, kaip keičiasi juoko ir atitinkamai viešojo diskurso pobūdis.

Šiuo laikotarpiu atsiranda daugiau nesumontuotų pokalbių laidų, rodančių, kaip viešojoje erdvėje ima ryš-kėti noras pažinti tikrovę, (mokyti) kalbėti apie ją, at-skleisti konfliktuojančius matymus, kelti realias proble-mas. Greta vienos jų populiariausių, laidos „Veidrodis“, minėtini „Veidai“. Į LSŽT įtrauktos trys vedėjo Vinco Aleknavičiaus vedamos laidos: interviu su į Lietuvą grįžusiu režisieriumi Jonu Jurašu (1988), aktoriumi Henriku Kurausku (1988) ir tuometiniu savaitraščio *Gimtas kraštas* redaktoriumi Algimantu Čekuoliu (1989). Šios laidos dar nėra gyvos abipusės interakcijos diskursas, o daugiau monologai su įterpiamais klausimais ar komentarais, tačiau įvairūs juoko atvejai jose rodo, kad yra mėginama čia ir dabar kurti autentišką

¹⁶ Apie sovietmečio viešąją erdvę, eilinių žmonių įtraukimą ideolo-giniais tikslais žr. Tomas Vaiseta, *Nuobodulio visuomenė: Vėlyvojo so-*

turinį. Simptomiška, kad laidų vedėjas kartkartėmis lyg sau, lyg pašnekovui ar klausytojams primena, kad jo laida yra kokybiškai naujas viešojo diskurso tipas: „Mūsų dialogas tikrai improvizacinis toksai“.

Pašnekovai leidžiasi į prisiminimus, kalba apie save juokaudami, naudodami sąmojų, ironiją ir juokdamie-si. Pavyzdžiui, Čekuolis ironizuoja savo rašytojo ge-bėjimus arba prunkšteli iš savo paties paralelės, kad būnant lyderiu tenka išsiskirti net ir geresniais keiks-mais („keiktis aštriau ir sąmojingiau“). Pabrėždamas Brazausko tuometinį vaidmenį, jis taip pat nusijuokia, kad už tokį požiūrį nebeturėtų būti įtartas karjerizmu. Kurauskas juokdamasis prisimena, kaip plaukimo var-žybose visada nusileisdavęs Stasiui Krasauskui. Jura-šas ironizuoja vos metų senumo radijo spektaklį, skirtą „judašui“ Jurašui, šiandien tautos priimamam kaip herojus, plg.:

*Jurašas: vienas mano bendražygis ir mano bene dešimties spektaklių bendrakūrėjas Giedrius Kupre-vičius labai gerai sekma dienį po Kauno teatro jubi-lijinio to spe spektaklio išsireiškė. Sako: kaip mes mokame žiauriai išvyti ir kaip gražiai sutikti. [Juo-kiasi].

Iš tiesų, šiuo lemtingu Lietuvos istorijos laikotarpiu viešojoje erdvėje ima daugėti spontaniškos, neinstitutio-nalizuotos ironijos ir tas matyti ne tik iš „Veidų“ laidų. Pavyzdžiui, laidoje „Labas rytas“ (1988) kūdikių namų direktorius ironizuoja situacijos ir sumedėjusio žurna-listo klausimo absurdiškumą: žurnalistas klausia, ar direktorius nėra baudžiamas už „neišpildytus lovadie-nius“, plg.:

*Direktorius: mes esam biudžetinė įstaiga, mum skirta planinių šimtas dešim lovų ir jeigu skirti pi-nigai tom lovom, reikia, kad jos būtų išnaudotos. Ir kartais metų gale reikia rašyt pasiaiškinimą, kad dėl ko neįvykdytas planinis lovadienių skaičius. Šiais me-tais mes premijų negausim, atrodo. [Susijuokia].

Dažnai ironiškas pačių kalbėtojų juokas padeda jiems pateikti save kaip profesionalią, stiprią asmenybę.

„Veidų“ laidose juoku ir ironija, be kita ko, dar žymimi perėjimai nuo galios, konflikto, prie solidarumo diskur-so, nes žurnalistas turi paruošęs nepatogių klausimų. Pavyzdžiui, interviu su Čekuoliu akivaizdžiai domi-nuoja Čekuolio autoritetas – pats būdamas žurnalistas jis kovoja dėl profesionalo įvaizdžio ir drauge užtikrin-tai gina savo tapatybę praeityje. Laidos vedėjui perė-jus prie, jo žodžiais, „brutaliai skambančių“ klausimų

vietmečio Lietuva (1964–1984), Daktaro disertacija, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2012, p. 125–130.

apie pašnekovo karjerą, Čekuolis atsako ilgu, ne visai maloniu, retoriniais klausimais ir juoku sustiprintu monologu. Toks atviras, ginamasis pasakojimas laidos žiūrovams apie savo praeitį ir asmenybę, atrodytų, nuginkluoja vedėją ir užsibaigia lengvai ironiška, pamokoma fraze, į kurią laidos vedėjui belieka atsakyti pritariamam juoku, galinčiu rodyti arba sumišimą, arba signalą pašnekovui ir klausytojams: „Viskas gerai, konflikto nėra, mes draugiškai nusiteikę“. Galiausiai diskursas vėl pasikeičia: laidos vedėjas nemalonių klausimų nebeužduoda, kalbėtojas taip pat atsipalaiduoja, vėl grįžtama prie nepavojingų temų (linksmų nutikimų darbe), Čekuolis pagiria savo pašnekovą kaip profesionalą, tęsia tuometinės Lietuvos gyvenimo analizę, kol galiausiai, kaip draugiškos atmosferos ženklas, suskamba abiejų kalbėtojų juokas drauge.

„Veidų“ vedėjas juoku ne kartą švelnina konfliktines situacijas epizoduose, kur jo paties ar pašnekovų paličiama jautri tema ir pašnekovas pereina į agresyvų toną arba ima ironizuoti. Juokas šiose laidose labai aiškiai tarnauja dviem funkcijoms – diskursui organizuoti ir kategorizuoti (pereinant nuo monologo prie dialogo ir nuo įtemptos prie neutralesnės temos) ir kartu kaip kalbėtojo įvaizdžio (pasitikinčios savimi, stiprios ir viršesnės asmenybės) raiškos priemonė. Įdomu, kad, be juoko, įtampai ir konfliktui švelninti pašnekovai nuolat naudoja mandagumo frazes („reikia pritart jūsų tai minčiai“, „čia mes turime vieną sampratą su jumis“ ir pan.).

Gal ir atsitiktinumai, tačiau LSŽT pereinamasis laikotarpis išsiskiria dar ir juoku informacinėse laidose, nors informaciniam žanrui transliuoti juoką apskritai atrodo nebūdinga – sovietmečiu jo nefiksuota nė vienoje prie informacinių priskirtoje laidoje, dabartiniu – vos vieną kartą. Juokas čia skamba reportažuose ir siužetuose. Pavyzdžiui, 1992 m. „Vakaro žinios“ pateikia kelių minučių priedą – apklausą, ar lietuviai laimės prieš amerikiečius Barselonos Olimpinėse žaidynėse. Kalbinamųjų atsakymuose skambantis juokas veikiausiai atlieka smagaus pokalbio, geros nuotaikos raiškos funkciją. 1990 m. „Panorama“ liudija dramatiškus įvykius prie sovietų kariuomenės užimtos Prokuratūros, kur prie durų sustabdytas Artūras Paulauskas nusijuokia ironizuodamas situaciją („jėga lemia viską pakolkas, proto nėra, įstatymų nėra“). Matyti, kad tų metų žiniasklaidai iš tiesų buvo būdingas atviras, tikras, emocingas santykis su tuo, kas buvo išgyvenama ir ką ji jautė pareigą paliudyti.

Galiausiai pereinamąjį laikotarpį reprezentuoja dar „linksmesnis“, bet jau kiek kito žanro, LRT 35-me-

čiui skirtas publicistinis žurnalas „Kur eini, televizija“ (1992), kuriame kelios dešimtys televizijos darbuotojų juokaudami ir juokdamiesi dalijasi profesiniais prisiminimais ir ironizuoja ideologiją praityje. Būtent šioje laidoje, transliuojamoje „melagingo pozityvumo“ atsiakračiusiu laiku¹⁷, iš liudytojų lūpų išgirstame praėjusių laikų žiniasklaidos vertinimą: „Mūsų televizija buvo, jeigu taip galima pasakyti, minties kalėjimas“ ir svajonę, kad „įsijungus televizorių į namus įeitų artimas draugas, bičiulis“.

JUOKAS LAISVOJE VALSTYBĖJE IR KOMERCIALĖJANČIOJE ŽINIASKLAIDOJE

Iš tiesų, neilgai trukus televizijos permainų svajonė ėmė pildytis. Nuo 1993 m., nešinos bičiuliškos pramogos namuose vėliavomis, pradėjo steigtis pirmosios komercinės televizijos, transliacijas stabilizavo ir geografiją išplėtė komercinis radijas¹⁸. Kiekybiniai juoko atvejų LSŽT duomenys rodo, kad atkurtosios Nepriklausomybės laikotarpiu eteryje juokaujama ir juokiamasi gerokai daugiau, ypač pokalbių laidose, ir neretai taip, tarsi bendrautų artimi žmonės. „Linksmiausia“ į LSŽT įtraukta šio laikotarpio (ir apskritai viso LSŽT) laida yra viena iš TV3 pokalbių šou „Šok su manimi“ (2010) laidų: juokas dalyviams kalbant čia nuskamba vidutiniškai kas pusę minutės.

Pačioje laidos pradžioje pagrindinis atsakingasis už laidos sėkmę, vedėjas Vytautas Šapranauskas¹⁹ prajuokina publiką pokštu ir taip atskleidžia ir užduoda tolesnio pokalbio dalyvių bendravimo toną: čia bus juokaujama, juokinama ir juokiamasi. Situacija aiškiai surežisuota (šokėjai laiko laidos vedėjus ant rankų), pokštas („kol vaikinai prakaituoja mus laikydami, aš dar pasakysiu...“) veikiausiai taip pat, tačiau jo funkcija kategorizuoti diskursą kaip pramogą yra akivaizdi ir laidoje nuolat pasitelkiama tiek paties vedėjo, tiek kitų laidos dalyvių.

Didžioji dalis šiame pokalbio šou skambančių juoko atvejų sukeliama būtent laidos vedėjo parengto ir spontaniškai kuriamo humoro, pokštų, kalbinių žaidimų. Šapranauskas juokina salėje sėdinčią publiką, komisijos narius, savo kolegę vedėją ir – manytina – laidos žiūrovus anekdotais (juokas skamba tiek jam pasakojant, tiek anekdotų pabaigoje), juokingomis reklaminių pertraukėlių introdukcijomis, taip pat ironiškai, linksmam aptarinėdamas laidos eigą ir netgi krėsdamas cirkus su savo kėde. Pokštai skamba vedėjo monologuose ir akivaizdu, kad tai yra asmeninis, suplanuotas akto-

¹⁷ Plg. Rūta Marcinkevičienė, „Žanrų kaita posovietinės Lietuvos dienraščiuose“, in: *Darbai ir dienos*, 2008, Nr. 49, p. 197–217.

¹⁸ Virginija Krivickienė, „Komerčio radijo atsiradimas ir plėtojimas“, in: *Naujosios žiniasklaidos formavimasis Lietuvoje (1988–1998 m.)*,

Vilnius: Žurnalistikos institutas, 2000, p. 200–231; Žygintas Pečiulis, „Televizijos programų plėtra“, in: *Ibid.*, p. 232–254.

¹⁹ Vilius, kad nenorėdama ištrinti iš tyrimo a.a. Šapranausko vaidmens, neužgaunu šio talentingo žmogaus atminimo.

riaus šou, už kurio sėkmę – reakciją juoku – atsakingi likusieji laidoje dirbantys dalyviai. Humorą ir juoką čia atlieka ideologinę funkciją – įtvirtina laidos pramoginį pobūdį.

Kita charakteringa juoko funkcija šioje laidoje yra neformalios, artimų pašnekovų interakcijos kūrimas ar veikiau minėtos ideologijos skatinamas tokio diskurso imitavimas. Kaip minėjau straipsnio pradžioje, tyrimai rodo, kad privatiems pažįstamųjų pokalbiams itin būdinga kolektyvinė kūryba, žaismingas bendradarbiavimas, neužgaulios (arba nepriimamos kaip užgaulios) pašaipos, varžymasis kalbinėmis išgalėmis. Linksmomis replikomis, lengva pašaipta Šapranauskas eina į dialogą su šokėjų vertinimo komisijos nariais, savo kolege, publika, šokėjais, o šie dažniausiai reaguoja taip, kaip iš jų tikimasi – atsako pavieniu arba sutartiniu juoku, įtvirtinančiu draugišką laidos nuotaiką, ir tęsia kalbinį žaidimą. Pavyzdžiui, atsiradus progai pakartojamas vykusio pokšto žodžių žaismas ar replika ir tai sukelia pakartotinį juoką.

Pagrindinis Šapranausko partneris atliekant neformalaus pašnekėsio kūrimo užduotį yra komisijos narys Jurijus Smoriginas. Jis taip pat imasi erzinti kitus komisijos narius, šokėjus, patį laidos vedėją, taip pat dažniausiai išgauna jų ir publikos juoką arba juokiasi pats iš savo žodžių, taigi aktyviai prisideda prie nustatyto populiaros laidos formato („galima šaipytis, mes čia draugai, savi vienas kitam ir jums, žiūrovai“). Keletą kartų Smorigino – komisijos eksperto – pašaipos suskamba kaip puolimas ir viršenybės demonstravimas. Publika studijoje ir toliau dirba savo darbą (reaguoja juoku), tačiau pašnekovai gali reaguoti ir kitaip: pavyzdžiui, šokėjos atgal komisijos nariui paleista ironiška replika, palydėta jos prunkštelėjimo, padeda išardyti hierarchišką santykį, o dalyvę parodo kaip stiprią asmenybę, eterio žvaigždę.

Šapranauskas ir Smoriginas bendradarbiauja nuolat išitraukdami į ilgesnius tarpusavio dialogus, varžosi liežuvio aštrumu, ironizuoja, šaiposi vienas iš kito ir drauge iš kitų, kad galiausiai pasiektų reikiamą rezultatą – išprovokuotų laidos dalyvius juoktis, sukurtų pramogą žiūrovams. Tarp šių laidos lyderių esama akivaizdaus sutarimo, kad imituojamos artimų pažįstamųjų pokalbio pašaipos, nors neretai skambančios kaip ganėtinai agresyvus puolimas, abiejų pusių bus toleruojamos vardan bendro tikslo.

Vis dėlto matyti, kad Šapranausko ir Smorigino interakcijoje veikiausiai vyksta dar vienas, priešingas solidariam bendradarbiavimui socialinis procesas – varžybos dėl ryškesnio žvaigždės įvaizdžio. Aktyviai kurdami linksmintojo profesionalo vaidmenį jie tuo pat metu tampa varžovais (yra pastebėta, kad juokų, pokštų iter-

pimas į diskursą būna susijęs su varžymusi²⁰). Nors patį neformalaus diskurso tipą ir jo turinio struktūrinius elementus aiškiai lemia laidos koncepcija, o dalis su juoku susijusių performansų gali būti suplanuoti, nemažai tikrai randasi spontaniškai, galbūt būtent dėl natūraliai užsimezgusių varžybų.

Be pramoginio ir draugiško artimų žmonių diskurso kūrimo funkcijos, bendrai paėmus dalis juoko atvejų šioje laidoje yra tam tikro diskurso žymikliai: padeda sušvelninti griežtą vertinimą, pademonstruoti gerą nuotaiką, oriai priimti kritiką. Taigi tiriamojoje laidoje juokas rodo vykstant daugiaplanį, keliasluoksnį žaidimą su nustatytais rėmais ir dalyviais.

Vertinant apskritai dabartinį sakinės žiniasklaidos laikotarpį, matyti, kad pokalbių laidoje panaudojama didžiausia nei kada nors anksčiau juoko funkcijų įvairovė: nuo reakcijų į parengtą humorą iki natūralaus spontaniško diskurso, jo nuotaikų, tipų kaitos ir kalbėtojo įvaizdžio (viršenybės ar draugiškumo) žymėjimo. Vis dėlto kartu tai, kas pažymi ir išskiria šį laikotarpį, yra būtent juoko kaip draugų bendravimo imitacijos (plg. radijo didžėjų tauškalus „aš šiandien išskirtinai esu laiminga ir linksmutė“ (M1, 2011) ir profesionalaus pramogos diskurso žymiklio funkcija. Ji randasi iš sakinės žiniasklaidos kaip artimo draugo ir linksmintojo ideologijos.

LIKO TIK APIBENDRINTI

Tyrimas buvo paremtas prielaida, kad TV ir radijuje skambantis juokas gali rodyti viešosios erdvės pobūdį ir permainas. Kai Lietuvos sakinės žiniasklaidos erdvėje nuo Atgimimo laikų nuosekliai ima daugėti juoko atvejų, tai galima laikyti jos interaktyvėjimo ir iš dalies neformalėjimo ženklu. Lietuviški TV ir radijas neabejotinai suka tuo pačiu keliu kaip vakarietiški jų atitikmenys.

Vis dėlto iš juoku išsiskiriančių konkretaus laikotarpio laidų taip pat matyti, kad socialinės juoko reikšmės ir pragmatinės funkcijos yra ne tik dialogo, kalbėtojų įvaizdžio raiškos priemonė, bet kaip tokios strategiškai panaudojamos ideologiniais tikslais.

Būtent šiuo atžvilgiu sovietmečio laikotarpis išskiria Lietuvos žiniasklaidą tiek iš laisvų valstybių, tiek iš vėlesnio pačios lietuviškos TV ir radijo raidos konteksto. Būdingos „linksmosios“ sovietmečio laidos yra aiškūs surežisuotos tikrovės pavyzdžiai, naudojantys autentiškas emocijas ir kalbos gyvybę laimingo tarybinių žmonių gyvenimo arba kritiškos, reflektuojančios viešosios erdvės iliuzijai skleisti. Čia skambantis juokas dažnai yra nuoširdus, bet tai ne viešosios erdvės, ne joje atsirandantis juokas, o į viešumą perkeltas ir ideologiniais sumetimais transliuojamo spektaklio dalis. Tai paaiškina, kodėl sovietmečiu daugiausia juoko atvejų aptikta

²⁰ Žr. Neal R. Norick, *op. cit.*, p. 195.

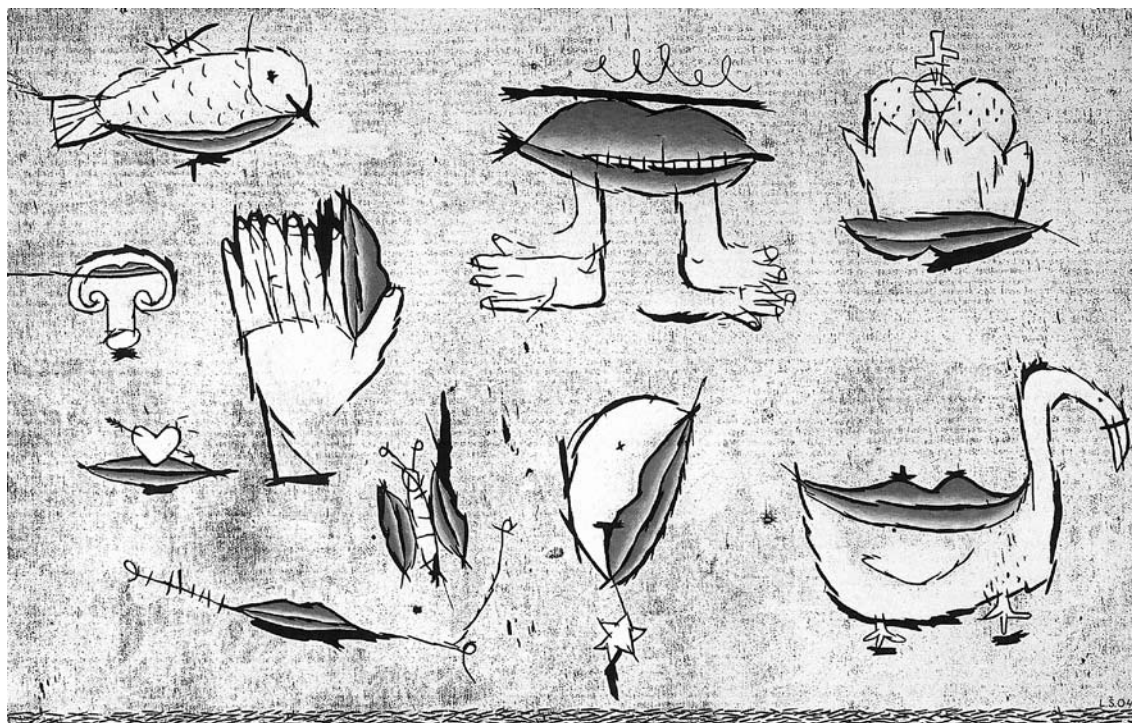
ne tęstinėse laidose, o proginėse publicistinėse apybraižose ir žurnaluose.

Milžiniškas kontrastas, nuo kurio galima kalbėti apie realios viešosios erdvės gimimą ir kuriame juokas liudija besikuriantį autentišką diskursą, yra mūsų sąlygiškai išsiskirtas pereinamasis laikotarpis. Šiuo nepaprastai įdomiu tarpsniu kuriasi tikra ir dramatiška viešoji erdvė, o juokas joje natūraliai įsilieja į kuriamą tekstą kaip diskurso žymiklis (kategorizuoja diskursą kaip neformalų, draugišką arba konfliktišką, įtemptą), žymi perėjimą nuo monologo prie dialogo arba nuo sudėtingos, įtemptos, prie neutralesnės temos ir padeda kurti profesionalios, pasitikinčios savimi asmenybės įvaizdį.

LSŽT reprezentuojamu dabartiniu laikotarpiu juokas yra ir natūralaus spontaniško diskurso, ir improvizuojamų imitacijų dalis, ir akivaizdžiai parengto humoro,

šou kertinis elementas. Būtent pramoginių pokalbių laidų juokas išskiria šiandieninį eterį sakytinės žiniasklaidos istorijoje: tai juokas, kuris taip pat tarnauja ideologijai, tačiau ne galios subjekto – valstybės – kaip sovietmečiu, o neformalios, komercializuotos žiniasklaidos misijai ir „į namus ateinančio draugo“ įvaizdžiui skleisti. Tai nelygintinas ideologinis skirtumas.

Baigdamą norėčiau patikinti, kad nors Lietuvos sakytinės žiniasklaidos tekstyną stengtasi sudaryti kaip įmanoma reprezentatyvesnį, ribota jo apimtis užbrėžia ir tyrimų apibendrinimų ribas. Be to, nė vienas nesame apdrausti nuo interpretacijų subjektyvumo. Vis dėlto prieinamais tapę šimtai tūkstančių istorinių viešosios erdvės žodžių yra vertingas dokumentas, kurį sklaidant kiekybiniais ir kokybiniais instrumentais neabejotinai galima apčiuopti įdomių ir galbūt simptomiskų polinkių. Ir ne tik apie juoką. ■

Laisvydė Šalčiūtė. Lūpos. 2004. Drobė, akrilas, medžio raižinys